

Іван Дзира

Українське літописання XV – XVIII ст. у вітчизняній науковій літературі
1830 – 60-их рр.

У статті розглядаються публікації 1830 – 1860-их рр., присвячені українським літописам XV – XVIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

В статье рассматриваются публикации 1830 – 1860-ых гг., посвященные украинским летописям XV – XVIII вв. Автор анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

The article reviews the publications of 1830 – 1860-s years, dedicated to Ukrainian chronicles of XV – XVIII-th centuries. The author analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Необхідною умовою подальшого успішного розвитку досліджень у галузі українського літописознавства є вивчення питань історіографії цієї важливої складової історичного джерелознавства. Адже саме історіографічні огляди дають можливість вивчати еволюцію історичної думки й допомагають удосконалювати методику наукових досліджень. На жаль, через ряд несприятливих обставин, навіть після відновлення незалежної Української держави ми не маємо узагальнюючих студій, присвячених дослідженню основних закономірностей становлення й розвитку вітчизняного літописознавства. Необхідними й закономірними кроками на шляху до створення синтетичних монографій і навчальних посібників є складання повної бібліографії українського літописання й підготовка спеціальних статей, які б висвітлювали вивчення давньоукраїнських літописів і літописів XV – XVIII ст. протягом окремих періодів вітчизняної історіографії.

На даний час серед історіографічної літератури є праці, в яких більшою чи меншою мірою розглядаються результати археографічної діяльності й літописознавчі студії, виконані впродовж 30 – 60-их рр. XIX ст. Наприклад, у монографії О. Тодійчук, де зроблено огляд внеску Московського товариства

історії та старожитностей російських у вивчення історії України, певна увага приділяється й здійсненим О. Бодянським виданням історико-літературних творів ХУІІ – ХУІІІ ст.¹ Разом з тим, готуючи цю статтю, автор використав і матеріали власної розвідки про О. Бодянського.² Про здійснені Київською археографічною комісією публікації літописів Г. Граб'янки й С. Величка йдеться в присвяченій історії діяльності цієї установи монографії О. Журби³. Досліджуючи дану тему, історіограф обов'язково повинен спиратися на праці П. Маркова й А. Бовгирі, у яких охарактеризовано літописознавчі студії М. Максимовича⁴. Інформацію про історіографію вивчення «Історії русів» у добу романтизму узагальнено на сторінках книжок М. Возняка і Я. Мишанича⁵.

Але незважаючи на це, ми ще не маємо цілісної картини розвитку літописознавства романтично-народницького періоду української історіографії. Тому метою даної статті є загальний огляд публікацій літописних джерел і праць вітчизняних істориків 30 – 60-их рр. ХІХ ст., у яких досліджуються пам'ятки українського літописання ХУ – ХУІІІ ст. Відразу ж зауважимо, що ми вважаємо за недоцільне розглядати ті студії з різноманітних питань української історії середніх віків і раннього нового часу, автори яких лише використовували літописну інформацію, не вдаючись при цьому до її джерелознавчого чи історіографічного аналізу.

Захоплення фольклором, етнографією, історією, а також кращими здобутками західноєвропейського письменства були основними джерелами виникнення романтизму в українській культурі. «Історичне минуле – різні доби його, – наголошував Д. Чижевський, – лише в світлі романтичного ставлення до минулого зробилися факторами національної свідомості. Тому студії минулого були за доби романтики складовою частиною національного руху... Народ та історія – основні теми української романтики – разом з тим – основні проблеми національного руху»⁶.

Зацікавлення вчених українськими літописами ХУ – ХУІІІ ст. хронологічно збігалось з початком становлення у 1830 – 60-их рр. історичного джерелознавства й археографії, яке пов'язане з діяльністю Московського й Одеського історичних товариств і Київської археографічної комісії, котру було

створено 1843 р. для розшуків, видання й дослідження історичних джерел. За словами М. Максимовича «именно с сорокового года, начался для нас прилив исторический, обнаружением памятников русских (йдеться й про власне українські джерела – І. Д.) и польских, которые или совсем были неизвестны, или доступны были для весьма немногих»⁷.

Саме у 30-их рр. була започаткована традиція видання місцевих літописів, у яких, крім інформації про суспільно-політичні події загальноукраїнської історії, містилися цікаві локальні повідомлення й фамільні записи.

1835 р. один із членів Харківського гуртка романтиків – О. Євцький місцями в російському перекладі, а місцями російською транскрипцією передрукував витяги з тексту Львівського літопису за виданням К. Войціцького в журналі «Kwartalnik naukowy»⁸ і за рукописом, який вищезгаданий польський учений надав йому для ознайомлення⁹.

Враховуючи важкодоступність у Галичині попередніх видань, особливо московського, Львівський літопис опублікував відомий західноукраїнський історик А. Петрушевич¹⁰. При цьому невиправдане поєднання ним тексту з «Русского исторического сборника» й копії Я. Головацького призвело до контамінації, котра суттєво знизила рівень видання 1868 р. У вступі археограф розглянув попередні публікації пам'ятки й торкнувся проблеми авторства (освіта, соціальна належність, місця проживання літописця, а також коло осіб з ним пов'язаних). За допомогою щоправда небездоганних приміток учений, як правило, доповнює літописну інформацію новими важливими відомостями або виправляє фактичні й хронологічні помилки. Значно менший відсоток складають текстуальні примітки, в яких наводяться різночитання, пояснюється значення застарілих слів та йдеться про особливості списків.

У 1843 р. О. Бодянський серед рукописного збірника, який І.С. Орлай подарував бібліотеці Московського товариства історії та старожитностей російських, виявив «Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густынского» й видав його у «Чтениях»¹¹. Загальна передмова торкається передісторії публікації пам'ятки, мети та складу видання, містить археографічну легенду й правила передачі тексту. О. Бодянський цілком

справедливо вважав, що літопис Густинського монастиря є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на історію не тільки Густинської, а й Мгарської та Ладинської обителей. Роль пам'ятки зростає ще й тому, що в першій половині ХУІІ ст. Густинський монастир був одним із центрів ідейної боротьби проти католицизму та унії на Лівобережжі. Зі сторінок опублікованих матеріалів, на думку О. Бодянського, перед читачем у новому світлі вимальовується багатогранна постать митрополита Ісаїї Копинського. Цей ієрарх виступає тут не лише як поборник і захисник православ'я, засновник монастирів, а і як блискучий письменник-полеміст. «Только после издания отдельных описаний, летописей, хроник и т.п. наших монастырей, – зробив обґрунтований висновок О. Бодянський, – можно когда-либо надеяться получить верную историю нашей иерархии»¹².

На сторінках 91-го й 92-го випусків «Киевских губернских ведомостей» за 1868 р. читачі отримали змогу вперше познайомитися зі складеною в селі Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії місцевою хронічкою ХУІІІ ст., де інформація про соціально-економічне, культурне й церковне життя регіону чергується із відображенням подій загальнодержавного значення¹³. Невідомий автор супровідної передмови розповів про склад рукописного збірника, по якому розкидані різноманітні записи, й розглянув їхню тематику. Він висловив цікаве припущення, що до фамільної хронічки федварської духовної родини потрапила частина матеріалів, складених у славнозвісному Мотронинському Свято-Троїцькому монастирі. Якість самого видання не витримує жодної критики, оскільки після хронологічної систематизації упорядник підготував лише ті виписки, які, на його думку, становлять найціннішу частину твору. Жертвуючи суто родинними відомостями, він, у першу чергу, віддавав перевагу подіям місцевої історії та метеорологічній інформації.

Звернення українських учених досліджуваного періоду до узагальнюючих літописних праць ХУ – ХУІІІ ст., у яких висвітлюються події вітчизняної історії (за винятком «Літопису Самовидця») і хронографів звелось лише до обміну

думками стосовно їхнього авторства й кількох епізодичних спроб ідентифікації списків.

1846 р. у статті «О поисках моих в Познанской публичной библиотеке» О. Бодянський повідомив про виявлення ним «Летописца великого княжества Литовского и Жомоитского»¹⁴. Мова йде про один із списків західноруських літописів, який пізніше стали називати списком Рачинського або Познанським. Тут же О. Бодянський надрукував кілька уривків із твору і зробив заяву, щоправда помилкову, про його близькість до хроніки Биховця.

Полемізуючи з М.В. Закревським, М. Максимович писав, що той безпідставно вважає автором «Синопису» Інокентія Гізеля¹⁵. На переконання Михайла Олександровича, архімандрит Києво-Печерської лаври лише благословив видання 1674, 1678 і 1680-го рр.

1852 р. у 23-му номері «Черниговских губернских ведомостей» з другої книги третьої частини «Трудов и летописей Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп. Московском университете» за 1827 р.¹⁶ було передруковано складений чернігівцем Павлом Должиковим короткий опис Чернігівського списку українського хронографа 2-ї редакції¹⁷. На жаль, зведений до кількох фраз опис не давав усіх необхідних відомостей про рукопис Леонтія Боболинського.

Разом з літописом Г. Граб'янки І. Самчевський опублікував і кілька уривків з українського хронографа 2-ї редакції за списком Леонтія Боболинського¹⁸. У невеликій передмові дослідник наводить археографічну легенду збірника, до складу якого входить пам'ятка, знайомить читача з його змістом і викладає досить бідні й уривчасті відомості про життєвий шлях автора. Під час розгляду джерельної основи твору І. Самчевський допустив ряд грубих помилок, хоча у підсумку зробив правильний висновок, що через компілятивний характер хронограф містить мало оригінальних фактів з української історії.

Думку І. Самчевського про авторство Л. Боболинського аргументовано заперечив М. Максимович¹⁹. У розпорядженні останнього був рукопис хронографа 2-ї редакції, старіший, ніж список Л. Боболинського, і без вставок,

притаманних пізнішим спискам. Через це М. Максимович зробив правильний висновок, що Л. Боболінський міг бути лише переписувачем пам'ятки.

З другої половини 1840-их рр. з'явився ряд надзвичайно важливих публікацій так званих козацьких літописів та історичних наративів другої половини ХУІІІ ст., а також кілька цікавих джерелознавчих досліджень цієї групи історико-літературних пам'яток.

У 1846 р. у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» О. Бодянський опублікував одну з найвизначніших пам'яток козацького літописання – «Літопис Самовидця»²⁰. Того ж року в друкарні Московського університету було набрано й окреме видання цього твору²¹. Під час підготовки «Літопису Самовидця» до друку О. Бодянський мав у своєму розпорядженні 4 списки: 1) список П. Куліша (що завершував виклад історичних подій 1668-м р.); 2) список, одержаний М. Костомаровим від харківського вчителя Третьякова (він був складений у другій половині ХУІІІ ст. і закінчувався 1690-м р. із пропуском подій із 1683 по 1687-й рр.); 3) написаний російською мовою список другої половини ХУІІІ ст., котрий зберігався в бібліотеці Московського товариства історії та старожитностей російських (виклад подій у ньому завершувався 1734-м р.); 4) список київського урядовця М. Юзефовича, який також був складений у другій половині ХУІІІ ст. (тут розповідь теж продовжувалася до 1734 р.). В основу видання було покладено списки П. Куліша й Третьякова. На жаль, О. Бодянський не зміг провести ґрунтовну текстологічну роботу, оскільки два списки потрапили до нього вже під час безпосереднього друку пам'ятки. Це призвело до того, що її текст побачив світ із нашаруваннями й доповненнями, внесеними у пізніші часи. Особливості мови, спосіб викладу матеріалу, численні помилки та неточності вступної частини (присвячена подіям вітчизняної історії до 1648 р.) примусили самих видавців зробити висновок, що її було «Заимствовано Самовидцем из другой хроники украинской»²². Однак О. Бодянський і П. Куліш повністю не заперечили зв'язок «Літописца в Малой Россіи прежде Хмельницкаго бывших гетманов и при них дійствій» із працею Самовидця. Перу пізніших

переписувачів належала й інша складова надрукованого археографом тексту, яка охоплює виклад подій із 1703 по 1734 рр.

У розділі «Разнословия и дополнения» вміщено коментарі, примітки, зауваження П. Куліша та О. Бодянського, різночитання, а також додатки. Звернувши увагу на детальне зображення літописцем похорону наказного гетьмана І. Золотаренка в грудні 1655 р., О. Бодянський висунув гіпотезу, що невідомий автор був родом із Корсуня або з теренів однойменного полку. Крім того, дослідник прийшов до висновку, що «Літопис Самовидця» був основним джерелом для «Історії русів». Різночитання, подані до основних списків за двома іншими – російським і М. Юзефовича, О. Бодянський використовував для наочного підкреслення відмінностей між списками тексту і як коригуючий матеріал. Крім фрагментів із списку М. Юзефовича, котрі відсутні у списку Третьякова, до додатків внесено ряд документів періоду гетьманства Б. Хмельницького. Довідковий апарат містить також словник важкозрозумілих слів і виразів та іменний і географічний покажчики. Однак серйозним недоліком видання є відсутність у ньому правил передачі тексту пам'ятки.

Наступного року О. Бодянський здійснив публікацію «Краткого описания о козацком малороссийском народе» П. Симоновського²³. Маючи у своєму розпорядженні два списки цієї пам'ятки (через розгром Кирило-Мефодіївського товариства й арешт М. Костомарова третій список так і не потрапив до Москви)²⁴, редактор поклав у основу видання автограф, який належав Д. Бантишу-Каменському. Під час тиснення О. Бодянський звірив оригінал із списком, що зберігався в Московському товаристві історії та старожитностей російських. На жаль, особливості другого списку, його відмінності від основного не були оформлені у вигляді спеціальних приміток. Видання супроводжувала передмова, яка починалася з біографічних відомостей про П. Симоновського. Тут науковець підкреслив, що автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» негативно поставився до скасування гетьманства й ліквідації автономії України. Через це представник козацької старшини завершив виклад подій у своєму творі 1751 роком, зобразивши

процедуру останнього відновлення гетьманства. У вступі також подано опис використаних списків. Видання завершує іменний і географічний покажчик.

Того ж року О. Бодянський надрукував ще одну працю узагальнюючого характеру з історії України – «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» О. Рігельмана²⁵. У передмові відзначено про наявність двох редакцій твору й розповідається про їх структуру. Тут також розміщено найважливіші відомості, котрі стосуються зовнішньої характеристики рукописів. В основу видання було покладено список повної редакції, переданий Московському товариству історії та старожитностей російських А. Рігельманом. Після тексту «Летописного повествования о Малой России и ее народе и козаках вообще» О. Бодянський надрукував біографічну замітку про О. Рігельмана. Вона була складена на підставі формулярного списку, доповненого сином історика Аркадієм Олександровичем.

У п'ятому номері «Чтений» за 1848 р. О. Бодянським було опубліковано «Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена...»²⁶. У розпорядженні секретаря Московського товариства історії та старожитностей російських був єдиний список, складний особисто І. Срезневським і переданий ним же до Москви. Надруковану пам'ятку супроводжувала коротенька передмова. Оскільки в заголовку невідомий автор обіцяв «пространно» описати історичні події, а загальний обсяг твору складає неповних 16 сторінок, то О. Бодянський вирішив, що «Повесть есть сокращение какой-нибудь летописи»²⁷. На додачу, продовжував дослідник, у сказанні першому другої частини є згадка про перший розділ, «между тем как в теперешнем списке и помину нет о главах, напротив вся Повесть разделена на две части, а части – на сказания (коих в 1-й девять, да во 2-й четыре)»²⁸. Далі видавець висловив припущення, що пам'ятку було створено в роки гетьманства Богдана Хмельницького, оскільки вона закінчується повідомленням про смерть гетьмана в 1657 р. й уся друга її частина присвячена зображенню його діяльності. По-третє, стиль твору, на думку джерелознавця, нагадував «язык и приёмы тех учёных из духовного звания, современников Богдана, которые проникнуты были больше духом

церковного, нежели польского языка, и потому старались им писать, хотя там и сям пробивалась неволью их родная речь»²⁹.

Наступні покоління науковців неодноразово торкалися питання часу складання «Повести», внаслідок чого висновки О. Бодянського були, врешті-решт, заперечені³⁰.

1848 року в «Чтениях императорского Общества истории и древностей российских» завдяки О. Бодянському побачило світ «Краткое историческое описание о Малороссии до 1765 года...»³¹. Публікації тексту передують коротенька вступна замітка археографічного характеру. У ній зазначено, що видання було здійснено на базі двох списків, отриманих від дійсних членів товариства – Д. Бантиша-Каменського й П. Гулака-Артемовського. О. Бодянський ознайомив читачів з історією рукописів, а також зазначив, що, крім вказаних на заголовній сторінці джерел, невідомий автор користувався літописами й фамільними записками. На жаль, у виданні відсутні примітки, покажчики й правила передачі тексту.

У 1848 – 1864 рр. у Києві побачила світ наймонументальніша пам'ятка української історіографії ХУІІІ ст. – літопис Самійла Величка³². Після арешту М. Костомарова I і II томи до друку підготував М. Рігельман, а III – І. Самчевський. Додатки, іменний та географічний покажчики були об'єднані в IV томі.

У лаконічній передмові до I тому видавець розповів про стан збереження рукопису, підкресливши, що найбільше постраждав саме I том пам'ятки. Хоч текст, який дійшов до нас, і обіймає події 1648 – 1700-го рр., проте, на думку, М. Рігельмана, йому передувала початкова частина, присвячена висвітленню ранньої історії козацтва. Крім того, літопис, скоріш за все, не закінчувався 1700-м роком, а був продовжений і далі. Видавець навів цитату з II тому твору, де містяться біографічні відомості про його автора, а також висловив здогад, що нещасливий кінець Величкової служби в Генеральній військовій канцелярії наприкінці 1708 р. очевидно слід пов'язувати з долею його патрона В. Кочубея. М. Рігельман висловив тверде переконання в тому, що Погодінський рукопис є

оригіналом пам'ятки, а також навів деякі археографічні відомості про нього. До складу передмови вміщено і правила передачі тексту.

У коротенькій передмові до III тому I. Самчевський побіжно торкнувся його структури, змісту, а також у найзагальніших рисах порівняв автограф літопису із списком М. Судієнка.

Відмовившись від методу транслітерації, М. Рігельман та I. Самчевський через брак відповідного досвіду та кваліфікації не змогли запропонувати взамін чітко розроблену власну систему правил. А оскільки до Київської археографічної комісії потрапив оригінал пам'ятки, то «тим більше можна пошкодувати, що видавці розкрили титули, поставили ь і ь, и та і згідно з сучасним вживанням цих літер у правопису»³³. До серйозних недоліків у оформленні науково-довідкового апарату видання слід зарахувати практичну відсутність приміток і коментарів.

Неабиякою подією у вітчизняній літописній археографії стала публікація Київською археографічною комісією для розгляду давніх актів літопису Г. Граб'янки³⁴. Із шести списків, які перебували в його розпорядженні, I. Самчевський поклав у основу видання найдавніший і найповніший – список М.Й. Судієнка. Через втручання цензури було заборонено набирати 195-ту й 196-ту сторінки, де розповідалося про звернення П. Дорошенка до I. Брюховецького й антимосковське повстання на Лівобережжі взимку 1668 р. Допущені I. Самчевським правописні зміни, які полягали в модернізації графічної системи письма оригіналу згідно з російським правописом XIX ст., призвели до того, що видання не змогло задовольнити українських мовознавців. До складу науково-довідкового апарату входять передмова, текстуальні примітки, словник малозрозумілих слів, іменний і географічний покажчики.

Складена I. Самчевським передмова давала загальне уявлення про літопис як історичне джерело. Використавши скупі звістки з відомих йому історико-літературних творів, дослідник умістив до неї короткий життєпис Г. Граб'янки. Далі, відповідно до традицій археографії XIX ст., він досить докладно переказав зміст пам'ятки, порівнюючи його з літописами Самовидця та С. Величка. При цьому дослідник правильно помітив, що хоч хронологічні межі

твору й охоплюють виклад подій від найдавніших часів до 1709 р., проте «из самого даже содержания летописи, из самого даже её заглавия нельзя не заметить, что главным предметом своего повествования автор избрал славную эпоху Богдана Хмельницкого; на неё преимущественно он обратил своё внимание и изложил события её несравненно подробнее прочих им изображаемых происшествий»³⁵. Спираючись на слова самого Г. Граб'янки й на зміст літопису, вчений визначив коло джерел «Дійствій презільной брани». Попутно І. Самчевський підкреслив, що історична поема С. Твардовського «Wojna domowa» належить до основних джерел праці гадяцького полковника. В загальному ключі романтизму науковець висловив глибоке переконання у великій достовірності історичних наративів, у тому числі й літописів Г. Граб'янки та С. Величка. Так, характеризуючи особливості роботи Г. Граб'янки з першоджерелами, він зазначає, що «Автор пользовался всеми этими источниками с строгим выбором, с крайнею осмотрительностью, с удивительным беспристрастием, имея в виду одну истину, ничего не прилагая от своего умствования...»³⁶. Дослідник також продемонстрував великий вплив, який справив літопис Г. Граб'янки на «Історію русів» і особливо на «Летописное повествование о «Малой России» О. Ригельмана. Крім основного списку, видавець наводить ще археографічні відомості про інші списки, які в першу чергу бралися ним до уваги (два М. Юзефовича й один А. Марковича), а також порівнює їх між собою. Закінчується передмова правилами передачі тексту.

Спеціальний відгук на здійснене І. Самчевським видання літопису Г. Граб'янки підготував М. Максимович³⁷, який був одним з перших в українській науці, хто розпочав джерелознавче дослідження вітчизняного літописання. У даній праці вчений повідомив про наявність двох редакцій «Дійствій презільной брани». Початкова редакція була написана близькою до церковнослов'янської мовою й містила у своєму складі ряд віршових творів. Вторинна ж характеризується значною домішкою русизмів і пропуском більшої частини віршів. Однак, врахувавши мовні особливості й кількісні показники, М. Максимович нічого не говорить про цілеспрямований характер роботи укладача

вторинної редакції у плані змістової переробки тексту. Іншим суттєвим недоліком було те, що для встановлення редакцій джерелознавець оперував тільки виданнями 1783 і 1854 рр., але чомусь не використовував доступні йому рукописні списки.

У розвідці М. Максимович справедливо підкреслював, що для відтворення історичних подій кінця ХУІІ ст. Г. Граб'янка використовував у першу чергу «Літопис Самовидця». Тут же він відзначив, що з творів Самовидця й Г. Граб'янки «Ригельман многие места вносил целиком в свое «Повествование»»³⁸. Вартим уваги є й зауваження дослідника про те, що вступна частина «Літопису Самовидця» у виданні 1846 р. перенесена авторами пізніших списків з «Дійствій презільной брани». Правда, при цьому джерелознавець допустив помилку, оскільки справжнім джерелом нашарування був «Короткий опис Малоросії», який, у свою чергу, є стислим синтетичним витягом з літопису Г. Граб'янки.

Значний інтерес становлять також зауваження М. Максимовича стосовно ряду запозичень, зроблених Г. Граб'янкою з праць польських істориків, зокрема з «Annalium Poloniae» В. Коховського. Мова йде передусім про полково-сотенну організацію армії Б. Хмельницького та ідентифікацію її командного складу. Будучи професійним філологом, М. Максимович виявив плутанину з іменами і прізвищами козацьких полковників, яку допустив В. Коховський, і показав, у якому вигляді ці перекручення потрапили на сторінки «Дійствій презільной брани».

Свої джерелознавчі спостереження науковець ілюстрував яскравими прикладами значних розбіжностей, котрі виникли під час взаємозапозичень літописцями інформації про чисельний склад полків армії Б. Хмельницького. Використання неперевірених цифрових даних в остаточному підсумку призвело до серйозного викривлення історичних фактів на сторінках праць В. Рубана, П. Симоновського, О. Рігельмана та ряду українських істориків першої половини ХІХ ст. В результаті дослідник робить висновок, що «поэтическим беспечьем и небрежьем о прозаической, мелочной точности факта более или менее страдают все писания о Малороссии, даже и те чисто фактические, которые чужды

всякого одушевлення и поэтому ничем уже не искупают своей неисправности в фактах. Вглядитесь пристальней и вы этот недостаток в разной степени заметите везде, от Синописа Киевского до новых прибавлений к нему...от летописи Грабянкиной до последних писаний последнего историка Малороссии Н.А. Маркевича»³⁹.

Вищенаведені думки про козацьке літописання з певними уточненнями й доповненнями М. Максимович висловив і в «Письмах о Богдане Хмельницком»⁴⁰. Тут він ще раз заявив, «что историческое введение, находящееся при «Летописи Самовидца», извлечено всё из Грабянкиной летописи, вероятно, тем же лицом, которым написано продолжение летописи Самовидца до 1734 года»⁴¹. Своє твердження дослідник аргументував рядом прикладів, у яких автор вступу до «Літопису Самовидця» (тобто «Короткого опису Малоросії» - І. Д.) запозичив помилкову інформацію з літопису Граб'янки, оскільки саме спільні помилки є найяскравішим доказом текстуальної близькості пам'яток. У даному циклі статей М. Максимович також здійснив критичний аналіз ряду літературних конструкцій, що зустрічаються на сторінках літописів Самовидця, Граб'янки й Величка (легенда про Хмельницького й Конецпольського, оповідання про участь Хмельницького в козацьких повстаннях проти поляків, оповідання про цецорський полон і чорноморські походи Хмельницького, розповідь про полонення Хмельницьким двох Кантемиричів у 1629 р., оповідання про Хмельницького й Барабаша). Щоправда, сприйнявши за автентичний лист І. Сірка з літопису С. Величка, дослідник сам зробив помилковий висновок, нібито Б. Хмельницький потрапив у полон ще до Цецорської битви, оскільки в 1621 р. майбутній гетьман уже очолив морський похід. Не можна вважати вдалою і спробу М. Максимовича реконструювати правильне читання оповідання «Літопису Самовидця» про викрадення королівської грамоти у Ілляша. Однак загалом виконана ним робота мала важливе значення для пізнання джерельної вартості й достовірності літописів козацько-гетьманської доби, проклала магістральні шляхи для джерелознавчого опанування історико-літературних творів.

Перші спроби спеціального критичного розгляду Чернігівського літопису, «Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания» і «Хронологии высокославных ясновелможных гетманов 1506 – 1765 гг.» наявні у виданні М. Білозерського, котре називається «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским»⁴². Якщо передмова до «Краткого літоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания» і «Хронологии высокославных ясновелможных гетманов 1506 – 1765 гг.» ще мала форму анотації (з короткою характеристикою рукописів і правилами передачі тексту), то «Несколько примечаний к Черниговской летописи» вже нагадували невелику наукову розвідку про історичне джерело, яке публікується⁴³. Спочатку дослідник дав інформацію про два виявлені ним списки Чернігівського літопису. Перший із них присвячений опису подій за 1587 – 1652 рр., а інший закінчувався 1750-им р. М. Білозерський зробив спробу довести, що хроніка була складена трьома особами, ймовірно духовного сану, причому перша її частина, котра охоплювала події до 1692 р., написана на Правобережжі, а друга – в Чернігові.

Через брак досвіду й кваліфікації археограф об'єднав обидва списки Чернігівського літопису, внаслідок чого утворився збірний варіант пам'ятки від 1587 до 1750 р. Складені М. Білозерським примітки реєструють текстуальні різночитання або служать для усунення з тексту очевидних фактичних помилок.

Видання М. Білозерського викликало цілу серію відгуків з боку українських і російських науковців. Так, у 23-му номері «Киевских губернских ведомостей» за 1856 р. було вміщено невеличку рецензію І. Самчевського⁴⁴. У ній, зокрема, відзначено мовностильову вартість Чернігівського літопису, а також підкреслено значення оригінального фактичного матеріалу з опублікованих джерел. Разом з цим рецензент ухилився від критичних зауважень стосовно структури видання, науково-довідкового апарату, правил передачі тексту тощо.

Наступного року позитивний відгук на «Южнорусские летописи» надрукував О. Лазаревський⁴⁵. Незважаючи на те, зазначав науковець, що

вміщені до збірника пам'ятки й належать до розряду другорядних історичних джерел, проте цілком нехтувати ними не можна. Адже на їх сторінках «часто попадаються интересные заметки, которые значительно облегчают уяснение того или иного факта в украинской истории»⁴⁶. На цілком справедливу думку О. Лазаревського, найбільшу вартість у виданні має Чернігівський літопис.

У відгуку, майже одночасно опублікованому М. Костомаровим, містився ряд зауважень стосовно кількості авторів, правильності та повноти списку, покладеного в основу Чернігівського літопису. Так, на переконання М. Костомарова, список М. Білозерського не може претендувати на більшу справність порівняно із списком бібліотеки Чернігівської духовної семінарії. Під час полеміки рецензент також намагався довести, ніби Чернігівський літопис був ведений більш ніж трьома особами, оскільки «одно лицо не могло быть свидетелем событий в продолжение ста лет, а если один составлял её в конце ХУІІ века, то должен был списывать с других»⁴⁷, свідченням чого служать пропуски й анахронізми в тексті від 1587 до 1692 р. Поряд із висловленими зауваженнями М. Костомаров перерахував оригінальні історичні факти з Чернігівського літопису, коротко зупинився на його мовностильових особливостях, зазначив, що літописець позитивно ставився до Я. Сомка і співчував долі патріарха Никона.

М. Костомаров не погодився з думкою М. Білозерського, ніби літопис Г. Граб'янки був джерелом «Краткого літоизобразительного описанія». Одночасно вчений дав занадто категоричну оцінку вартості останньої пам'ятки як історичного джерела, вважаючи, що стосовно 1648 – 1686 рр. вона «решительно ничего нового не вносит в область исторического знания»⁴⁸. Для її підтвердження він наводить приклади фактичних помилок і неточностей, які зустрічаються на сторінках хроніки. Особливо цікавими є міркування історика стосовно механізму творення пам'яток літописного жанру: «С южнорусскими летописями происходило почти то же, что с южнорусскими думами. Как думы переходили из уст в уста кобзарей, так и летописи из рук в руки списывателей и являлись в различных списках и изменениях. Таким образом из двух летописей складывалась одна и обратно: из одной составлялись две и более, получали

право личности, добавлялись новыми вставками и таким образом являлись уже отдельными сочинениями»⁴⁹.

Оригінальні повідомлення Чернігівського літопису, котрі не мали аналогій в інших джерелах, у розгорнутій рецензії на видання М. Білозерського виділив М. Максимович⁵⁰. Попутно об'єктом зауважень ученого стали й окремі аспекти техніки публікації історико-літературних творів. Так, він був переконаний, що в основу видання Чернігівського літопису слід було покласти повний семінарський список, а не друкувати початок пам'ятки (до 1652 р.) за рукописом, котрий належав особисто М. Білозерському. Адже, подібно до М. Костомарова, він вважав список, який уривався на подіях 1652 р., нічим не кращим стосовно справності й історичної достовірності за відповідну частину семінарського списку. Зрозуміло, що як лінгвіст М. Максимович не міг схвалити виявлену М. Білозерським непослідовність під час передачі орфографії та графіки тексту. Зокрема останній «для ясности смысла» на власний розсуд розставив літери «ы» та «и», а також здійснив ряд інших непотрібних змін, завдяки чому опублікований Чернігівський літопис, на думку рецензента, не може дати справжнє уявлення про особливості української літературно-писемної мови ХУІІ – ХУІІІ ст. З іншого боку, тверде переконання М. Максимовича, нібито М. Білозерському «необходимо было исправить написанные ошибочно имена и годы»⁵¹ безпосередньо в тексті надрукованих пам'яток уже не відповідало тогочасним тенденціям європейської археографії.

1858 р. С.Д. Ніс опублікував коротеньку хронічку, котра складається всього з 38-ми порічних записів переважно про події загальноісторичного значення від початку Національно-визвольної революції й до Полтавської битви⁵².

Скориставшись сприятливими суспільно-політичними, науковими й культурними обставинами, зокрема правом Московського товариства історії та старожитностей російських на власну цензуру, О. Бодянський 1846 р. опублікував «Історію русів»⁵³. Науковий рівень видання цілком відповідав тогочасним вимогам. Зокрема, позитивною якістю публікації була наявність науково-довідкового апарату, котрий складався з коротенької передмови,

різночитань за іншими списками до основного тексту, українсько-російського словничка й алфавітно-предметного покажчика. О. Бодянський, як і його сучасники, вважав автором «Історії русів» Георгія Кониського.

Оцінку М. Максимовичем значення «Історії русів» як історичного джерела та пам'ятки вітчизняної історіографії найкраще зрозуміти у світлі тих вимог, котрі висувались теоретиками романтизму до науково-історичної творчості. Адже вони полягали не лише у достовірному, а й художньому відтворенні подій минулого. Причому художність трактувалась у першу чергу як метод пізнання, а вже потім, за традицією, як індивідуальний авторський стиль. Саме тому відомий французький історик Проспер де Барант вимагав «повернути самій історії принадність, що запозичив в неї історичний роман»⁵⁴.

Після джерельного опрацювання «Історії русів» М. Максимович зробив висновок, що на середину XIX ст. дана пам'ятка через неточне й малодостовірне зображення багатьох подробиць уже не може вважатися першорядним історичним джерелом. Проте, з іншого боку, подібно до народних дум, вона сповнена художнього одухотворення, проникливого розуміння сутності історичних подій і значення історичних постатей. Та й у джерельному плані, додає дослідник, «во многих случаях она остается и единственным источником сведения исторического»⁵⁵.

Незабаром подібні думки науковець висловив і у своїй розвідці «Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г.»⁵⁶. «История Конисского, написанная в 60-тых годах прошлого столетия, – підсумовує дослідник, – при недостатке строительных материалов, и при избытке строительной силы ума, есть только набросок столь желанной для нас, художественной истории Малороссии, проникнутый весь духом жизни, но обозначающий предмет свой верно только в общих очертаниях его и лишь в немногих подробностях»⁵⁷.

Зроблений же М. Максимовичем у 1870 р. різкий відгук про «Історію русів» як «фактически неверную, но высокохудожественную подмалёвку истории Малороссии»⁵⁸ можна пояснити конфронтацією в його свідомості історіософії пізнього романтизму з впливами позитивізму й документалізму.

Погляди М. Максимовича на проблему авторства «Історії русів» протягом творчого шляху вченого зазнали кардинальних змін. До кінця 1850-их рр. він, хоч і з деякими застереженнями, вважав автором пам'ятки Георгія Кониського⁵⁹. Однак у 1860-их дослідник цілковито відмовився від попередньої версії⁶⁰. Він дійшов переконання, що такий ерудит як Георгій Кониський, котрий був добре знайомий з різноманітними документальними джерелами й науковим доробком польських істориків, ніяк не міг допустити у своїй праці тієї кількості фактичних помилок і огріхів, які зустрічаються на сторінках «Історії русів». Одночасно дослідник не підтримав і кандидатуру Г.А. Полетики, оскільки останній належав до високоосвічених осіб, які володіли достатнім запасом знань з вітчизняної історії. На думку М. Максимовича, справжній автор приховав власне ім'я за двома знаменитостями з метою підвищення авторитету свого твору. Для встановлення імені автора дослідник у 1870 р. звернувся до О. Бодянського з проханням розшукати примірник «Історії русів», котрий у 1820-их рр. був отриманий Д. Бантишем-Каменським від чернігівського губернського маршалка С. Ширая. У цьому ж листі М. Максимович висловив упевненість, що таємничий анонім міг бути живим ще в першій чверті XIX ст.⁶¹ Загалом після оприлюднення М. Максимовичем своїх скептичних спостережень панівна до того часу версія про авторство Георгія Кониського втратила своє підґрунтя.

Прикладом джерелознавчого коментування тексту «Історії русів» може бути й стаття О. Лазаревського «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?»⁶². Детально дослідивши обставини арешту Павла Полуботка і старшини, він дійшов переконливого висновку, що чернігівський полковник не міг виголосити своєї славнозвісної промови перед Петром I. На думку О. Лазаревського, її склав Георгій Кониський (тоді ще науковець саме його вважав автором «Історії русів» - І. Д.), який, з одного боку, керувався патріотичними мотивами, а з іншого дотримувався вимог барокової стилістики – «при всяком удобном случае влагать в уста своих героев пышные речи»⁶³. Як гадав учений, білоруський архієпископ неправильно сприйняв уміщений до ряду літописів вираз, нібито козацькі старшини розгнівали імператора

«дерзостными запросами». Адже насправді тут мова йшла про подані царю чолобитні, а не якийсь усний виступ. По-друге, автор «Історії русів» погано розумів характер Петра I, коли припускав, що імператор міг терпляче вислухати таку тривалу й різку промову.

У цій же статті О. Лазаревський дав і загальну оцінку П. Полуботку, який «действовал несколько не лучше современного ему панства и позволял себе такие же насилия, как и последнее»⁶⁴. Чернігівський полковник нагромадив собі величезні багатства нібито лише за рахунок підданих А героїчний образ П. Полуботка як патріота-громадянина створив автор «Історії русів». О. Лазаревський зазначив, що «История Конисского, как известно, включает в себе немало ошибок, вольных и невольных»⁶⁵. Але суворо звинувачувати за них автора було б несправедливо. «Виновато тут, – писав Олександр Матвійович, – больше время и , отчасти, та горячая любовь к народу, которая руководила Конисским в его труде»⁶⁶.

Підводячи підсумки огляду літописознавства в добу романтизму, слід сказати, що основні успіхи були досягнуті на ниві публікації літописних текстів. Якраз у 1830 – 1860-их рр. в науковий обіг було введено ряд класичних пам'яток української історіографії ХУІІ – ХУІІІ ст. Провідна роль у виданні так званих козацьких літописів та історичних наративів другої половини ХУІІІ ст. належить видатному українському археографу, секретарю Московського товариства історії та старожитностей О. Бодянському. Саме завдяки його подвижницькій діяльності побачили світ «Літопис Самовидця», «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, «Літописне повісткування про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, «Короткий історичний опис про Малоросію 1765 року», «Історія русів» тощо. У цей же період співробітниками Київської археографічної комісії було опубліковано фундаментальний твір літератури козацьких канцеляристів – літопис С. Величка, а також «Дійствія презільной брани» Г. Граб'янки. При цьому, на відміну від козацьких літописів, практично поза увагою вітчизняних археографів поки що залишалися дві інші підгрупи історичних пам'яток узагальнюючого характеру – хронографи і твори, в яких узагальнюються події

вітчизняної історії від найдавніших часів до сучасних авторам подій. У той же час протягом 1830 – 1860-их рр. розпочалася публікація пам'яток місцевого літописання (Львівський, Новоросійський літописи, літопис Густинського монастиря). Більшість із перерахованих видань була здійснена на належному для того часу рівні, хоча деякі з них і мали ряд недоліків (неповнота археографічних відомостей, брак необхідних критичних коментарів, відсутність правил передачі тексту тощо). Головне, що саме завдяки введенню в науковий обіг значної кількості історико-літературних творів у досліджуваний період була закладена база для літописознавчих студій, розгорталася поширення історичних знань, зростала національна свідомість українського народу.

Однак, незважаючи на явні успіхи в галузі археографії, вивчення історико-літературних творів як історичних джерел, пам'яток вітчизняної історіографії та літератури ще перебувало на завершальній стадії становлення. Адже в період романтично-народницької історіографії, коли навіть джерелознавче дослідження літописів суттєво відставало від практики їх публікації, ще були відсутні не тільки узагальнюючі, а й спеціальні праці, присвячені окремим проблемам українського літописання. Як справедливо зазначає Я. Дзира, перші спроби дослідження історико-літературних творів ХVI – ХVIII ст. були «пов'язані з підготовкою рукописів літописів до друку. Однак ці спроби були поверховими, частковими або й випадковими. Часто вони зводилися до обміну думками у листах і стосувалися переважно імен і власників списків літописів, відомих і невідомих авторів, незрозумілих або загублених сторінок, текстології. Лише після того, як чимало літописних рукописів було опубліковано і вони стали доступними широкому колу науковців, про них з'явилися статі та рецензії, переважно джерелознавчого і текстологічного характеру. Водночас науковці і письменники почали широко використовувати їх як історичні джерела»⁶⁷.

Як бачимо, протягом 1830 – 1860-их рр. за жанровою природою літописознавчі студії знаходили своє втілення в науково-довідковому апараті видань, рецензіях, наукових статтях і епістолярії. Важливе уявлення про діапазон дослідження українського літописання та стан тогочасного

літописознавства в цілому дають рецензії на публікації історико-літературних пам'яток. Позитивною особливістю цих відгуків було те, що більшість з них мала не анотаційний, а критичний характер. Причому критичні рецензії нерідко поєднували джерелознавчу характеристику виданих творів з оцінкою якості їх археографічного опрацювання. Вдале розв'язання ряду джерелознавчих питань (біографічні відомості про авторів, достовірність і оригінальність літописної інформації, джерельна основа літописів тощо) було здійснене в ряді статей М. Максимовича. Ці, написані у формі листів оригінальні критично-аналітичні твори за допомогою спільної проблематики й внутрішньої логіки матеріалу, як правило, об'єднувалися в окремі цикли. Вони одночасно адресувалися не лише конкретній особі, а й широкій читацькій аудиторії й тому не передбачали висвітлення кореспондентами якихось питань приватного життя. Хоч М. Максимович і прекрасно усвідомлював, що для повного уявлення про значення козацтва в українській історії необхідне ретельне ознайомлення з усім масивом доступних джерел, зокрема й наративними, проте українські літописи не стали предметом спеціальних досліджень ученого, а розроблялися ним побіжно під час розгляду різних питань історії козацтва. До того ж, вивчаючи літописні пам'ятки переважно з фактографічного боку, він майже не приділяв уваги суспільно-політичним поглядам їх авторів. Через незавершеність дискусій стосовно джерельної вартості літописів він та інші науковці ще не наважувались приступати до оцінки їх вартості як літературних творів. Та незважаючи на це, загалом протягом 1830 – 1860-их рр. українською наукою було нагромаджено чималий досвід археографічної роботи й зроблено перші успішні спроби критико-аналітичного дослідження пам'яток вітчизняного літописання ХУ – ХУІІІ ст.

¹См.: Тодийчук О.В. Україна ХУІ – ХУІІІ вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С.44, 46, 58, 67, 68, 90 – 94.

²Див.: Дзира І.Я. О.М. Бодяньський і українське літописання // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. 15. – С.362 – 374.

³Див.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. – К., 1993. – С. 68 – 71.

⁴Див.: Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик ХІХ ст. – К., 1973. – С. 84 – 97; Бовгиря А. «Козацькі літописи» в науковій спадщині Михайла Максимовича // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 41 – 47.

⁵Див.: Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (Історія Русовь у літературі й науці). – Львів – Київ, 1939. – С.17 – 37, 40 – 45; Мишанич Я. «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К., 1999. – С. 53 – 56.

⁶Чижевський Д. Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1956 – С. 384.

- ⁷ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо второе // Максимович М.А. Собрание сочинений. - К., 1876. - Т. 1. - С. 398.
- ⁸ Див.: Wojcicki K.W. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis pierwszy // Kwartalnik naukowy. - Krakow, 1835. - Т. 2. - S. 86 - 93.
- ⁹ См.: Евецкий О. Русинская летопись // Телескоп. - 1835. - Ч. 29. - С. 309 - 328.
- ¹⁰ См.: Львовская летопись // Науковий збірник, издаваний Литературним обществом Галицко-руської матиці. - Львов, 1868. - Вып. 3 - 4. - С. 255 - 294.
- ¹¹ См.: Летописец о первом зачатии святыя обители монастыря Густинского // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 27 марта 1848 г. - 1848. - №8. - Отд. II. - С. I - VI, 1 - 76.
- ¹² Там же - С. III.
- ¹³ См.: Летопись XVIII века // Киевские губернские ведомости. - 1868. - №91 (03 августа). - Часть неофициальная. - С. 363 - 364; №92 (06 августа). - Часть неофициальная. - С. 367 - 368.
- ¹⁴ См.: Бодянский О.М. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 26 января 1846. - 1846. - №1. - Отд. I. - С. 7 - 11.
- ¹⁵ См.: Максимович М.А. О киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревского (Письмо к П.Г. Лебединцеву) // Максимович М.А. Собрание сочинений. - К., 1877. - Т. 2. - С. 84 - 85. Первое издание см.: Максимович М.А. О киевском Синописе и некоторых урочищах древнего Киева, упоминаемых в описании Киева Закревского (Письмо к П.Г. Лебединцеву) // Киевские епархиальные ведомости. - 1868. - №9. - Отд. 2. - С. 352 - 358.
- ¹⁶ См.: Должиков П. Известие о двух летописях, находящихся в библиотеке Черниговской семинарии // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учреждённого при императорском Московском университете. - 1827. - Ч. III. - Кн. 2. - С. 148 - 149.
- ¹⁷ См.: Известие о двух летописях, находящихся в библиотеке Черниговской семинарии // Черниговские губернские ведомости. - 1852. - №23. - Отд. II. - Часть неофициальная. - С. 248 - 249.
- ¹⁸ См.: Приложения. Отрывки из летописи Леонтия Боболинского // Грабянка Г. Діявства презильной и от начала поляков крвавшей и небывалой брани...року 1710. - К., 1854. - С. I - X, 271 - 334.
- ¹⁹ См.: Максимович М.А. Письма о князьях Острожских (К графине А.Д. Блудовой). Письмо первое // Максимович М.А. Собрание сочинений. - К., 1876. - Т. 1. - С. 167 - 168. Первое издание см.: Максимович М.А. Письма о князьях Острожских (К графине А.Д. Блудовой). Письмо первое // Киевские епархиальные ведомости. - 1866. - №3. - Отд. 2. - С. 103 - 108.
- ²⁰ См.: Летопись Самовидца. Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 1 июня 1846 г. - 1846. - №1. - Отд. II. - С. 1 - 72; заседание 28 сентября 1846 г. - 1846. - №2. - С. 73 - 152.
- ²¹ См.: Летопись Самовидца. - М., 1846. - II, 152 с.
- ²² Кулиш П. Приложение г. Кулиша к изданию летописи Самовидца // Там же. - С. I.
- ²³ См.: Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 27 сентября 1847 г. - 1847. - №2. - Отд. II. - С. 1 нenum., 1 - 159, 1 - 17; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. - М., 1847. - II, II, 159, 17 с.
- ²⁴ См.: Максимович М.А. Письмо к О.М. Бодянскому от 11. 06. 1847 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 - 1873 // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. - 1887. - Кн.1. - С. 132.
- ²⁵ См.: /Ригельман А./ Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще // Там же. - Заседание 28 декабря 1846 г. - 1847. - №5. - Отд. II. - С. 1 нenum., I - У, I - 100; заседание 25 января 1847 г. - 1847. - №6. - С. 101 - 219; заседание 28 февраля 1847 г. - 1847. - №7. - С.1 - 108; заседание 29 марта 1847 г. - 1847 г. - №8. - С. 109 - 201, 1 - 42; заседание 26 апреля 1847 г. - 1847. - №9. - С. 43 - 147, 1 - 101, I - XIV; заседание 31 января 1848 г. - 1848. - №6. - С. I - VI, 1 - 50; Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. - М., 1847. - У, 5, 220, 4, 202, VI, 50, 4, 148, 4, 102, XIV с.
- ²⁶ См.: Повесть о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого повестью скажем пространно // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. - 1848. - №5. - Смесь. - С. 1 - 16.
- ²⁷ Бодянский О. Предисловие. - Там же. - С. I.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Там же. - С. II.
- ³⁰ Див.: Єршов А. Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладена» // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - 1927. - Кн. XI. - С. 1 - 10; Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х - 80-х рр. ХУІІІ ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. - К., 2006. - С. 466 - 483.

- ³¹ См.: Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года... // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 31 января 1848 г. – 1848. – №6. – Отд. II. – С. 1 – 56.
- ³² Див.: Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. I. – VIII, 454, 51, XXX с.; К., 1851. – Т. II. – 612, XVII с.; К., 1855. – Т. III. – IX, 564, XII с.; К., 1864. – Т. IV. – XI, 407 с.
- ³³ Житецький П.Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987 – С. 188.
- ³⁴ Див.: Грабянка Г. Дійствія презільной и от начала поляков крвавшей и небывалой брани... року 1710. – К., 1854. – XXIX, IX, 374, VI с.
- ³⁵ Самчевский И. Предисловие // Там же. – С. VI – VII.
- ³⁶ Там же. – С. XX.
- ³⁷ См.: Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Москвитянин. – 1855. – Ч. V. – №17 – 18. – С.145 – 158.
- ³⁸ Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 219.
- ³⁹ Там же. – С. 220.
- ⁴⁰ См.: Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 395 – 474.
- ⁴¹ Там же. – С. 434.
- ⁴² См.: Белозерский Н. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. – К., 1856. – IX, 162 с.
- ⁴³ См.: Белозерский Н. Несколько примечаний к Черниговской летописи // Там же. – С. 1 – 10.
- ⁴⁴ См.: Самчевский И.О. Рец. на: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. I // Киевские губернские ведомости. – 1856. – №23 (9 июня). – Отд. второй. – Часть неофициальная. – С. 107 – 109.
- ⁴⁵ См.: Л-ий Ал. Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 8. – Часть неофициальная. – С.61 – 63.
- ⁴⁶ Там же. – С.61.
- ⁴⁷ Костомаров Н.И. Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским // Отечественные записки. – СПб., 1857. – №2 (Т. 110). – С. 116 – 117.
- ⁴⁸ Там же. – С. 120.
- ⁴⁹ Там же. – С. 119.
- ⁵⁰ См.: Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 // Русская беседа. – М., 1857. – Кн. 7. – №3. – Отд. III. – С. 45 – 59.
- ⁵¹ Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С.247.
- ⁵² См.: Отрывок из летописца // Черниговские губернские ведомости. – 1858. – №8. – Часть неофициальная. – С. 73.
- ⁵³ См.: /Конисский Г./ История руссов или Малой России // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, заседание 26 января 1846 г. – 1846. – №1. – Отд. II. – С. 1 ненум., I – IX, 1 – 24; заседание 23 февраля 1846 г. – 1846. – №2. – С. 25 – 80; заседание 23 марта 1846. – 1846. – №3. – С. 81 – 144; заседание 27 апреля 1846 г. – 1846. – №4. – С. 145 – 262; /Конисский Г./ История руссов или Малой России. – М., 1846. – 1 ненум., IX, 262, 1 ненум., 45 с.
- ⁵⁴ Барант [П. де] Історія герцогів бургундських з дому Валуа. Оповідальна школа в історії (Витяг з передмови) // Класики історичної науки /Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. – [Харків], 1929. – С. 95.
- ⁵⁵ Максимович М.А. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 238.
- ⁵⁶ См.: Максимович М.А. Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. (Письмо к Г.П. Галагану) // Там же. – С. 523 – 524.
- ⁵⁷ Там же. – С. 524.
- ⁵⁸ Письмо М.А. Максимовича к О.М. Бодянскому от 29. 12. 1870 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. 1. – С. 177.
- ⁵⁹ См.: Максимович М.А. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою временною комиссией // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 218.
- ⁶⁰ См.: Максимович М.А. Исторические письма о козаках приднепровских (к М.В. Юзефовичу) // Там же. – С. 305 – 306. Перше видання див.: Максиович М.А. Исторические письма о козаках приднепровских к М.В. Юзефовичу. Письмо IX // Киевлянин. – 1865. – №24 (25 февраля). – С. 93 – 94.
- ⁶¹ Письмо М.А. Максимовича к О.М. Бодянскому от 29. 12. 1870 г. // Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому 1838 – 1873 // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1878. – Кн. 1. – С. 177.

⁶² См.: Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. – 1861. – №8. – С. 9 – 19.

⁶³ Там же. – С.13.

⁶⁴ Там же. – С. 9.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же – С. 8.

⁶⁷ Дзира Я.І. Українські літописи ХУІ – ХУІІІ ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177.

1	Гуманітарні науки	+
2	Економіка, фінанси, менеджмент	
3	Електронні пристрої та електротехнічні комплекси, комп'ютерно-інтегровані системи управління	
4	Матеріалознавство, полімерні, композиційні матеріали та хімічні волокна	
5	Машини та технології легкої промисловості	
6	Метрологія і стандартизація, контроль складу речовин	
7	Мистецтвознавство, дизайн, ергономіка	
8	Проблеми вищої освіти	
9	Фізико-математичні науки	
10	Хімічні технології та екологічна безпека	